

ROZALIA COLCIAR

(Cluj-Napoca)

TERMENI PENTRU ‘SOARELE APUNE’ ÎN ATLASELE LINGVISTICE ROMÂNEȘTI

0. Este un adevăr general recunoscut, validat științific, faptul că *Soarele* este cea mai importantă sursă de energie pe care planeta noastră o primește, că „toate procesele de natură fizică și biologică care au loc pe suprafața Pământului sau în atmosferă sunt generate de energia solară” (Bogdan, Câmpean 2006, p. 31). Terminologia populară legată de acest factor principal al vieții, consemnată în atlasele lingvistice românești, gravitează în jurul celor două momente importante care marchează intervalul de 24 de ore în care Pământul își efectuează mișcarea de rotație în raport cu Soarele: răsăritul și apusul acestuia.

Pentru omul arhaic, dominat de o viziune antropomorfică asupra cosmosului, existența se desfășura în strânsă legătură cu ritmurile cosmice, soarele fiind unul dintre „simbolurile ordonatoare” (Crețu 1980, p. 50) ale timpului și ale spațiului, cu virtuți cultice și hierofanice. Strategia comportamentală a comunității tradiționale este guvernată de legi nescrise, care exprimă adecvarea ritmurilor cosmice la trebuințele umanului, întrucât „experiența timpului cosmic, mai ales în cadrul muncilor agricole, sfârșește prin a impune ideea timpului circular și ciclului cosmic. Deoarece lumea și existența umană sunt valorizate în termenii vieții vegetale, ciclul cosmic este conceput ca o repetare infinită a aceluiași rit: naștere, moarte, renaștere” (Eliade 1981, p. 38). Prin extensiune, se poate afirma că aceeași circularitate a timpului este specifică și evoluției astrului solar: răsărit (naștere) – apus (moarte).

1. Așa cum anticipam și în titlu, studiul de față își propune să ia în discuție terminologia referitoare la noțiunea ‘soarele apune’ pe teritoriul dacoromân, pe baza unui material excerptat din atlasele lingvistice românești.

Este vorba despre răspunsurile obținute pentru ancheta ALR I¹ la două chestiuni: chestiunea [1221] *Soarele apune* (dublată de chestiunea *a amurgi*, începând cu pct. 492) și chestiunea [1222] *Soarele asfințește*², precum și despre răspunsurile obținute în cadrul anchetelor pentru NALR la chestiunea [1589] (*Soarele*) *apune* (ind. prez. 3) (*Chestionar* NALR): „Dimineața, soarele răsare, iar seara...?”. Materialul NALR a fost publicat în următoarele volume: ALRR–Banat, vol. III, h. 520; ALRR–Maramureș, vol. IV, MN, pș. LIII; ALRR–Muntenia și Dobrogea, vol. IV, h. 519; ALRR–Transilvania, vol. V, h. 552; NALR–Crișana, vol. IV, h. 777; NALR–Moldova și Bucovina, vol. V, h. 516; NALR–Oltenia, vol. II, h. 311. Distribuția termenilor pe teritoriul dacoromân poate fi urmărită, pentru cele două anchete, și pe hărțile 1 și 2, atașate în anexă.

2. Materialul dialectal a pus în discuție următorii termeni:

2.1. (S-)APUNE

Conform DA, s.v., „verbul *a apune* se întrebuințează în legătură cu subiectul «soarele» (p. ext. „luna, stelele” etc.), însemnând ‘a dispărea sub orizont, a asfinți, a scăpa’ și stând în opoziție cu ‘a răsări’”. Este un termen provenit din lat. *apponere* ‘a pune (alături, peste)’ > ‘a pune jos’ (DELR, s.v.). După DA, evoluția semantică a termenului în limba română a fost aceea de la ‘a pune jos’, la ‘a coborî, a apleca jos’ și la ‘a micșora’: *apune* = „scoboară” („se face mai mic” = „scapătă”), exprimând tocmai ideea opusă lui „răsare”. O altă evoluție semantică, regăsită și în alte limbi romanice, este aceea de ‘a se culca’ (cf. fr. *le soleil se couche*). Cf. și DER, s.v.

În ALR I, termenul este răspândit pe o arie compactă în jumătatea de sud a teritoriului dacoromân și pe arii mai mici în: Maramureș,

¹ Pentru ancheta ALR I, efectuată în anii 30 ai secolului XX, am utilizat materialul nepublicat, aflat în manuscris în arhiva Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” al Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca.

² Din păcate, în cazul anchetei ALR I, efectuată de Sever Pop, faptul că nu se cunoaște cu certitudine cum au fost formulate întrebările și neindicarea procedurii de interogare în textul *Chestionarului* constituie „un mare neajuns în redactarea riguroasă a materialului încă nepublicat, în interpretarea lui *realistă*, onomasiologică și/sau semasiologică”, așa cum menționează și editorii *Chestionarului* ALR I (p. X).

estul, sudul și centrul Transilvaniei, centrul și sud-vestul Moldovei, Dobrogea, Banat și sudul Crișanei³.

Urmărind distribuția termenului pentru ancheta NALR, se poate constata că se confirmă ariile de răspândire a termenului (cu preponderență în jumătatea de sud a teritoriului dacoromân), dar în mai puține puncte decât în ALR I. Este mai puțin răspândit în Maramureș, nordul Crișanei, vestul și nordul Transilvaniei și, atunci când apare, este însoțit de termenul *sfîntește*. Termenul este semnalat în nordul și sudul Crișanei, în Banat, precum și în estul, centrul și sudul Transilvaniei, singur, dar mai ales alături de alți termeni, uneori fiind perceput ca termen mai recent intrat în grai. Este prezent pe tot teritoriul Munteniei și Dobrogei (de obicei, notat alături de alți termeni), în Oltenia, precum și în Bucovina și vestul și sudul Moldovei.

2.2.1. (SE) ASFINȚEȘTE, (SE) ASFINTE

DA, s.v., definește acest termen ca „(termen popular; despre soare și p. ext. despre lună și stele) a apune, a scăpăta, a sfinți. [...] (impers.) *a asfinți* = a se face noapte”. Pentru etimologia acestui termen, unele dicționare, precum DER, s.v., trimit la lat. **affingēre* sau **ex fingēre*. Printr-o falsă etimologie populară, acest cuvânt a fost asimilat familiei lui *sfânt* și *sfînți* (DEX, de exemplu, îl consideră ca fiind compus din prep. *a* + subst. *sfânt*; cf. și DER). Scriban îl consideră ca derivat din sl. *svjetiti* ‘a străluci’. Ideea asocierii asfințitului soarelui cu aceea a unei morți simbolice (a sfântului soare) este respinsă de unii autori precum Ciorănescu, deși, în opinia noastră, ea este specifică imaginarului tradițional, conform căruia ritmurile cosmice sunt de tip ciclic (vezi *supra*).

În ALR I, termenul are o largă răspândire în Bucovina și în jumătatea de nord a Moldovei, de obicei, alături de alt termen (*apune* sau *amurgește*, (*în*)*murgește*).

Rezultatele anchetei NALR confirmă răspândirea termenului, el fiind întâlnit pe întreg teritoriul Moldovei și Bucovinei. Izolat, în Oltenia, termenul *asfîntește* este notat în două puncte din sud-estul

³ Pentru distribuția geografică fiecărui termen discutat, a se consulta și cele două hărți atașate în anexă.

regiunii (986 și 987), precum și în două din nord-vest (937 și 939) și pe o arie mică din Țara Hațegului (pct. 429, 447, 449, 450, 457 și 460).

2.2.2. (SE) *SFINȚEȘTE*, (SE) *SFINTE*

Conform DLR, s.v. *sfinți*², avem de-a face cu o variantă a lui *asfințește*, având aceeași etimologie (vezi *supra*).

În ALR I, aceasta este întâlnită în toată jumătatea de nord a teritoriului dacoromân, în Banat și în câteva puncte din nord-vestul și nordul Olteniei, în nordul și estul Munteniei, precum și în Dobrogea.

NALR confirmă ariile de răspândire din ALR I. În Muntenia, aria în care apare termenul este mult mai mare. Uneori, sunt notate și precizări ale informatorilor, precum în NALR–Crișana, pct. 210: *sfințește*, „nu *apune*”. Varianta *sfinite* este întâlnită într-o arie mare din nordul Olteniei, cu precizări în legendă, de tipul: *sfinite*, „*apune* se spune mai rar” (pct. 938).

Sunt întâlnite și răspunsuri din care se deduce faptul că forma *sfințește* este considerată învechită, iar *apune* este perceput ca un termen mai recent intrat în grai, precum cele din NALR–Moldova și Bucovina: *apune*, [V] *sfințește* (pct. 576) sau *sfințește*, [R] *apune* (pct. 613).

Alteori, termenul e însoțit chiar de precizări care vizează frecvența utilizării lui, precum: *sfinite*, „*apune* se spune mai rar” (NALR–Oltenia, pct. 938).

2.3. *AMURGEȘTE*, (ÎN)*MURGEȘTE*

DA definește verbul *a amurgi* ca ‘(impers.) se lasă, dă amurgul, înserează’. Cf. și DER, s.v. Verbul este considerat ca derivat de la subst. *amurg* < prep. *a* + subst. *murg* (sau prep. *în* + subst. *murg*, în cazul lui *înmurgi*) ‘crepuscul, apus, auroră’, etimologia cuvântului fiind necunoscută, provenind probabil din substrat.

Așa cum se precizează în nota din *Chestionarul* ALR I (p. 49), alături de chestiunea [1221] *Soarele apune*, „întrebarea pentru «amurgi» a fost introdusă începând cu a 152-a localitate anchetată (= punctul cartografic 492)”.

Urmărind răspunsurile din ancheta ALR I, se poate observa că termenul este răspândit, pe o arie compactă, în Moldova, Dobrogea, Muntenia și Oltenia.

Unele răspunsuri care conțin acest termen, inclusiv sintagmele sau formele substantivale, sunt însoțite adesea de precizări ale informatorilor referitoare la momentul temporal desemnat (după apus/asfințit): *amurgește* (pct. 592) „după asfințit, când se amestecă ziua cu noaptea”; *amurgit* (pct. 782, 795) „după ce sfințește soarele”; *înmurgește* (pct. 874) „când începe ca să se-nnegureze bine”; *într-amurg* (pct. 530) „e soarele la toacă”; *pântr-amurg* (pct. 584) „după asfințit, se-ngână ziua cu noaptea”.

În NALR, termenul a fost notat în trei puncte din sudul Crișanei (pct. 105, 107 și 108), dar nu a fost consemnat și în hartă, deoarece întrebarea din *Chestionarul* NALR a fost formulată cu exactitate pentru noțiunea ‘soarele apune’. Prin urmare, termenul nu mai apare în materialul cartografiat pentru NALR; doar în NALR–Banat, în punctul 83, termenul *se murgește* este întâlnit cu precizarea (în legenda hărții): „sara *se murgește*”.

2.4. SCAPĂȚĂ

În DLR, s.v. **I.2**, *a scăpăta* apare cu sensul ‘(popular, despre aștri, mai ales despre soare) a asfinți, a apune’. Provine din lat. **excapitare*.

În ALR I, acest termen este întâlnit pe tot teritoriul Olteniei și în vestul Munteniei, dar și, restrâns, în sudul Crișanei (pct. 63, 87, 90) și într-un punct din Maramureș (pct. 348). În punctul 874, el apare cu precizarea „după ce apune”.

În NALR, termenul se regăsește în aceleași arii întâlnite și în ALR I: în Oltenia și jumătatea de vest a Munteniei, în două puncte din nordul (pct. 54) și centrul (pct. 46) Banatului, în nord-estul (pct. 139) și sudul Crișanei (pct. 102, 117, 118) și în punctul 350, din vestul Transilvaniei (zona Munților Apuseni).

2.5. În cursul celor două anchete, au mai fost notați și alți termeni, precum:

2.5.1. În ancheta ALR I:

ÎNCINEAZĂ < pref. *în-* + subst. *cină* (= spre cină). Dicționarele nu consemnează termenul cu sensul ‘a apune’. El a fost notat în pct. 772, din sud-estul Transilvaniei;

(SE) **ÎNSEREAZĂ** < pref. *în-* + subst. *seară*. E definit în DLR, s.v., ca ‘a se face seară, a se lăsa seara’. Termenul formează arie în vestul și sud-vestul Moldovei, fiind întâlnit și în nordul, nord-estul Munteniei și într-un punct din Dobrogea (690);

(SE) **ÎNTUNECĂ**, definit în DA, s.v., ca ‘(despre corpurile cerești – celelealte corpuri de lumină nu *se întunecă*, ci *se sting*, ca focul – p. ext. despre lumea luminată de ele) a-și pierde lumina, a se face întunecos, a se acoperi cu întunec, obscuritate, umbră, a se *îmbelzina*’. Cea mai plauzibilă etimologie a acestui verb este, după DA, s.v., lat. **intūnīco*, *-āre* ‘a acoperi cu o tunică, a învălui’ și, p. ext., ‘despre efectul produs prin orice interpunere între un izvor de lumină și un corp luminat’; cf. și DER, s.v., pentru explicații mai detaliate. Termenul a fost notat în punctele 528, 590, din Moldova și în punctul 684, din Dobrogea (Tulcea);

ÎNTUNERICESTE. Verbul are același sens cu *a întuneca*, prin care este și definit (cf. DA, s.v. IVa) și care este considerat de unii autori ca forma redusă a lui *întunerica*, explicat ca provenind din lat. *intenēbricāre* (cf. DER, s.v. *întuneca*). După Ciorănescu, explicațiile etimologice prezentate nu sunt convingătoare, dar nu propune nici el o explicație clară. Termenul a fost întâlnit în punctul 792, din Muntenia, cu precizarea „după scăpătat”;

2.5.2. Atât în ancheta ALR I, cât și în cea pentru NALR, au fost notate verbele:

SE LASĂ (SOARELE). Verbul este definit în DLR, s.v., ca ‘a coborî (spre linia orizontului); a apune’, provenind din lat. *laxare*. În ALR I, apare în punctul 35, în Banat, și tot în Banat, în NALR, formează arie în nord-vestul regiunii;

ZĂVÂRNEȘTE (ALR I, pct. 62), **ZĂVÂRNE** (NALR–Banat, pct. 5 și 6). Verbul *a zăvârni* este definit în DLR, s.v., ca ‘(despre soare) a coborî pe bolta cerească’, trimițându-se, pentru etimologie, la bg. *Завърна* și la scr. *zavrnuti* – etimologie explicabilă prin faptul

că punctele de anchetă în care a fost înregistrat termenul, aflate în sud-vestul Banatului, sunt supuse influenței slave/sârbe.

2.5.3. Tot în cursul anchetei pentru ALR I, au fost consemnate și sintagmele verbale: *mere* [= merge] *la hodină* (pct. 308, în Crișana), *merge jos* (pct. 159, în centrul Transilvaniei), *dă umbrele, umbrează* (pct. 798, Voineasa, Călimănești), acest din urmă verb fiind consemnat și în DLR, s.v. 3., cu sensul de ‘a se însera, a se înnopta’.

2.5.4. În ALRR Muntenia și Dobrogea se întâlnește, pe o mică arie situată în sudul Munteniei, termenul *apestește* (pct. 818, 821, 827, 830 și 834), *apistește* (pct. 823); în punctul 821 se precizează, în legenda hărții, că *luna apestește*, informatorul explicând că „este târziu”. DA, s.v. *apesti*, definește acest termen ca ‘a zăbovi, a (se) întârzia’, comparat, pentru etimologie, cu *pesti*. Cf. și DER, s.v.

3. În ansamblu, principalii termeni care denumesc noțiunea ‘soarele apune’, întâlniți în ALR I, precum (s-)apune, (se) (a)sfințește, (se) (a)sfinte și *scapătă*, se regăsesc și în atlasele lingvistice din seria NALR, formând aproximativ aceleași arii.

Termenii din ALR I, precum și prezența unor sintagme aparținând acestui câmp lexical, reflectă, în opinia noastră, atât modul în care a fost formulată întrebarea de către dialectologul anchetator, cât și modul în care aceasta a fost percepută de către subiectul informator.

Urmărind distribuția termenilor pentru noțiunea ‘soarele apune’ pe teritoriul dacoromân, se poate constata că limba română se caracterizează printr-o marcată unitate diatopică; perenitatea unor unități lexicale, la nivel dialectal, oglindește unitatea subdialectelor românești. Totodată, termenii întâlniți demonstrează atât originea latină a limbii române, cât și influența contactelor lingvistice avute de-a lungul timpului.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

a) Surse

ALR I ms. = *Atlasul lingvistic român*, vol. I (ancheta Sever Pop), material nepublicat, aflat în arhiva Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” al Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca.

- ALRR–Banat, vol. III = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Banat*. Sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu, vol. III, București, Editura Academiei Române, 1998.
- ALRR–Maramureș, vol. IV = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureș*, vol. IV, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan, [București], Editura Academiei Române, 1997.
- ALRR–Muntenia și Dobrogea, vol. IV = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*, vol. IV, de Teofil Teaha (coord.), Ion Ionică, Bogdan Marinescu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, București, Editura Academiei Române, 2004.
- ALRR–Transilvania, vol. V = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania*, vol. V, de Dumitru Loșonți, Viorel Bidian și Rozalia Colciar, Grigore Rusu, Veronica Ana Vlasin, București, Editura Academiei Române (în curs de publicare).
- NALR–Crișana, vol. IV = *Noul Atlas lingvistic român. Crișana*, vol. IV, de Dorin Urițescu, Ionel Stan și Veronica Ana Vlasin, Gabriela Violeta Adam, Lăcrămioara Oprea, București, Editura Academiei Române, 2017.
- NALR–Moldova și Bucovina, vol. V = *Noul Atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina*, material cules de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț și redactat de Stelian Dumistrăcel, Luminița Botoșineanu, Florin-Teodor Olariu, Veronica Olariu, Alexandru-Laurențiu Cohal, Iași, 2022.
- NALR–Oltenia, vol. II = *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*, vol. II. Sub conducerea lui Boris Cazacu, de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu, București, Editura Academiei Române, 1970.

b) Bibliografie

- Bogdan, Câmpean 2006 = Octavia Bogdan, Ioana Câmpean, *Bazele metodologice ale meteorologiei*, Universitatea creștină „Dimitrie Cantemir”, Facultatea de Geografia Turismului, Sibiu, 2006.
- Chestionarul ALR I = *Chestionarul Atlasului lingvistic român I*, elaborat [...] de Sever Pop și editat [...] de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, S. Vlad; coord.: I. Mării, Cluj-Napoca, [f.e.], 1989.
- Chestionarul NALR = *Chestionarul Noului Atlas lingvistic român*, întocmit, sub conducerea lui Emil Petrovici și B. Cazacu, de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu, Petre Neiescu, Grigore Rusu și Ionel Stan, în „Fonetică și Dialectologie”, V, 1963, p. 157–271.
- Crețu 1980 = Vasile Tudor Crețu, *Ethosul folcloric – sistem deschis*, Timișoara, Editura Facla, 1980.
- DA = *Dicționarul limbii române* [publicat de Academia Română, sub redacția lui Sextil Pușcariu], București, 1913–1949.
- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR). Volumul I. A–B*, Tiraj nou, revizuit, București, Editura Academiei Române, 2012.

- DER = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul Etimologic al Limbii Române* (DER). Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura SAECULUM I. O., 2007.
- DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a, București, Univers Enciclopedic, 1996.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă [publicat de Academia Română], București, 1965 și urm.
- Eliade 1981 = Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I. *De la Epoca de piatră la misterele din Eleusis*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.
- Scriban 1939 = August Scriban, *Dicționarul limbii românești. (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, Edițiunea întâia, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939.

TERMS FOR ‘THE SUN SETS’ IN ROMANIAN LINGUISTIC ATLASES (Abstract)

The article approaches the terms for the notion ‘the sun sets’ in the Daco-Romanian dialect, having as a basis the answers obtained for the ALR I (the questions 1221 *Soarele apune* and 1222 *Soarele asfințește* ‘the sun sets’) and the answers from the regional atlases of the NALR series (question 1589 *Soarele apune* ‘the sun sets’). The conclusion of the present study is that the main terms from ALR I, such as (s)-*apune*, (se) (a)sfințește, (se) (a)sfinte and *scapătă*, can also be found in the regional atlases, organized in approximately the same areas.

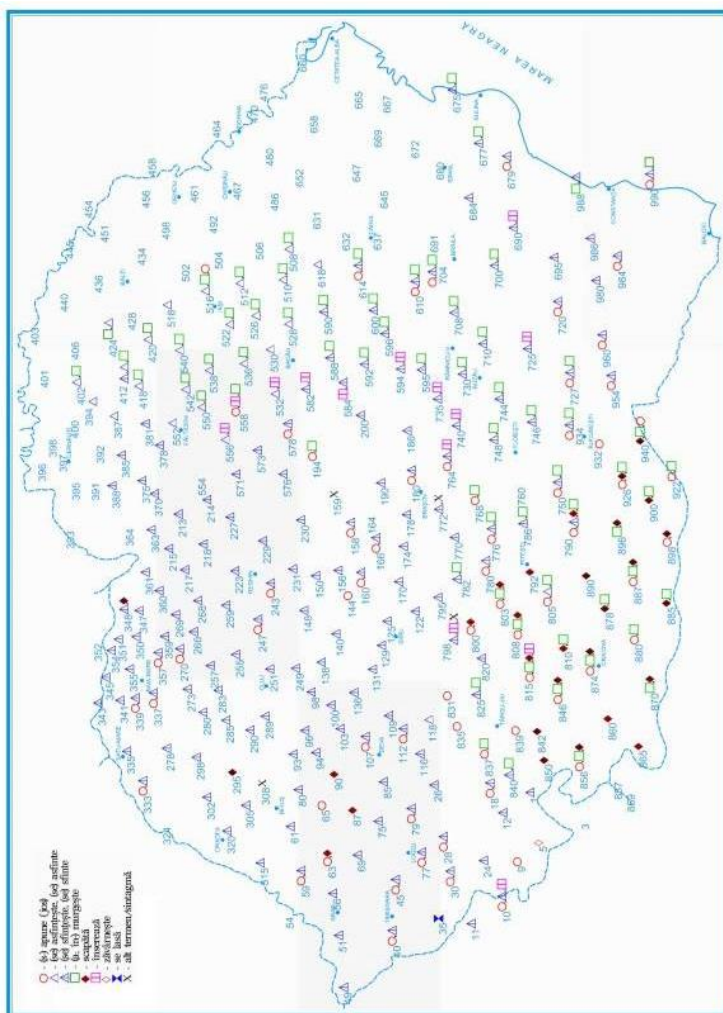
The distribution of these terms in the Daco-Romanian territory proves the fact that, in the context of Romanity, the Romanian language is characterized by an obvious diatopic unity and that the discussed terms reflect both the Latin origin of the Romanian language and the influence of the contacts with other languages over time.

CUVINTE-CHEIE: *noțiunea ‘soarele apune’, dialect dacoromân, atlase lingvistice, distribuție regională, unitate diatopică.*

KEYWORDS: *the notion ‘the sun sets’, Daco-Romanian dialect, linguistic atlases, regional distribution, diatopic unity.*

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
„Sextil Pușcariu” al Academiei Române
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță, 21
rozaliac@yahoo.com*

ANEXE

Harta 1. ALRI

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN PE REGIUNI. SINTEZA
(ALRR. SINTEZA)

HARTA 1

